

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Dissertasiya işinin aktuallığı. Müasir dövrdə dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi, sosial səviyyələrin müxtəlifliyinə baxmayaraq bütün dövlətlər insan hüquqları prinsiplərinə sadiqliyini bəyan edir. Bu və ya digər dövlətdə insan hüquqlarının qorunması və təmini üçün səmərəli addımlardan biri də insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq mexanizmlərin təsis edilməsidir¹.

Azərbaycan Respublikası (AR) Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə əsasən təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edilən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Bu norma Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən olunan və bu gün AR Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən insan hüquqlarının təmin edilməsi siyasətinin konstitusiya-hüquqi əsası olmaqla yanaşı, insan hüquqlarının müdafiəsi sferindəki beynəlxalq mexanizmlərdə iştirakın maddi-hüquqi əsasını təşkil edir.

Hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçmiş AR-in insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi sferasında qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə uyğunlaşdırılması baxımından Avropa Şurası şərcivəsində qəbul edilən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında (Avropa Konvensiyası) və onun əsasında təsis edilən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (Avropa Məhkəməsi) fəaliyyətində iştirak etməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Avropa Konvensiyasının 32-ci maddəsinə əsasən Konvensiya normalarının təfsir və tətbiqi ilə məşğul olan Avropa Məhkəməsi dövlətdaxili hüquqa və müvafiq olaraq iştirakçı-dövlətlərin hüquq tətbiqi praktikasına birbaşa təsir göstərir.

25 dekabr 2001-ci il tarixli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu ilə Azərbaycan Avropa Məhkəməsi qərarlarının məcburi qüvvəsinin tanınmasına prinsipial razılığını ifadə etmişdir. Bu, AR Konstitusiyasının 60-cı

¹ Law and Justice. Review. Vol. 1, Issue 3, Year 2, 2011. Social Rights Enforcement: Is it possible to take poverty though The Lens of International Human Rights Law. p. 171.

maddəsində təsbit olunan “Hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı” müddəasının tələblərinin praktiki baxımdan realizəsində mühüm addımdır.

Avropa Konvensiyası və Avropa Məhkəməsi presedentlərinin milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi məsələsi milli normativ sənədlərdə də öz təsbitini tapmışdır. «Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» AR Qanununun tətbiq edilməsi barədə» AR Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanında AR Ali Məhkəməsinə və digər yuxarı instansiya məhkəmələrinə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etmələri və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə almaları tövsiyə edilmişdir².

AR Ali Məhkəməsi Plenumunun Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında 30 mart 2006-cı il tarixli Qərarında qeyd edilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericiliklə yanaşı, Avropa insan hüquqları Konvensiyası müddəalarını da rəhbər tutmalı və bu zaman Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər³.

Avropa insan hüquqları Konvensiyası normalarını təfsir etmək səlahiyyətinə malik Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın məzmun və mahiyyətinin açılmasında, düzgün interpretasiyasında rəsmi orqandır. Ümumiyyətlə, Konvensiyanın normaları Avropa Məhkəməsinin təfsir etdiyi formada fəaliyyət göstərir.

Avropa Məhkəməsinin Konvensiyanın təfsiri üzrə fəaliyyəti, həm iştirakçı-dövlətlər, həm də potensial ərizəçilər və onların Avropa Məhkəməsindəki nümayəndələri üçün mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

² www.prezident.az.

³ Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 mart 2006-cı il tarixli Qərarı. Bakı, № 5.

Azərbaycan qanunvericiliyində Avropa Məhkəməsi qərarlarının yeri təyin edilməmişdir, həmçinin bu qərarların məcburi hüquqi qüvvəsi də konkret olaraq göstərilməmişdir, xüsusilə də müvafiq qərar Azərbaycana münasibətdə çıxarılmamışdırsa. Milli qanunvericilikdə Avropa Məhkəməsi qərarlarının konstitusion normalarla əlaqəsi kontekstində hüquqi qüvvəsi ilə bağlı birbaşa göstəriş yoxdur. Bütün bunlar dissertasiya işinin aktuallığını göstərən məsələlərdir, hansılar ki, müqayisəli və ətraflı araşdırma tələb edir.

Dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də, Azərbaycan hüquq sistemində presedentin rəsmi olaraq hüququn mənbəyi qəbul edilməməsi, lakin milli məhkəmələrin öz fəaliyyətində Avropa Məhkəməsi praktikasına istinad etməsidir.

Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ Azərbaycanda qanunvericiliyin tərkib hissəsinə çevrilib. Azərbaycan məhkəmələrinin qəbul etdiyi qərarların təhlili göstərir ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ Azərbaycanda hüququn tətbiqi təcrübəsində xüsusi yer tutur. Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası ilə bağlı ölkədə hüquq və azadlıqların məhkəmə sahəsində müdafiəsi üçün qanunvericilikdə instusional islahatlar aparılıb. Azərbaycanda həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları göstərir ki, Avropa Konvensiyasının tam şəkildə implementasiyası üçün zəruri tədbirlər görülür.

Hüquq tətbiqi fəaliyyətində Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi xüsusi önəm kəsb edir, bu önəm milli məhkəmələrin hüquqi mövqeyinin formalaşmasında özünü aydın şəkildə göstərir. Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi qərar qəbul edilməsi ilə meydana çıxır. Məhkəmənin hüquqi mövqeyi onun qərarının hüquqi məzmununu formalaşdıran dəlil və arqumentlərinin analizinin nəticəsidir.

Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi, milli məhkəmələrin öz fəaliyyətlərində rəhbər tutduğu hüququn mənbələri arasında özünəməxsus yer tutur. Məhkəmənin hüquqi mövqeyi Konvensiya normalarının konkret işə nisbətdə təfsirinin nəticəsidir.

Öz fəaliyyətində Avropa Məhkəməsi işləyib-hazırladığı hüquqi mövqeyə əsaslanır, hansı ki, Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin milli qanunvericilikləri ilə üst-üstə düşür. Məhz bu kolliziya Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən, o cümlədən Azərbaycan tərəfindən Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası məsələsinin aktuallığını

şərtləndirir.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmələr tərəfindən «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin düzgün və vahid qaydada tətbiqinin təmini məqsədilə AR Ali Məhkəməsinin Plenumunun Qərarında qeyd edilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq, o cümlədən Avropa Məhkəməsinin həmin hüquqların təmininə yönəlmiş qərarlarının icrası qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsidir.

Hüquq doktrinasında Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası məsələsi kifayət qədər işıqlandırılmamış, ətraflı şəkildə təhlil edilməmişdir. Avropa Məhkəməsi qərarlarına münasibətdə iştirakçı-dövlətlərin məhkəmələrinin hüquqtətbiqi fəaliyyəti və bu fəaliyyətin özəllikləri araşdırılmamışdır. Hazırda Azərbaycanda Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası və həmin qərarların milli hüquq sistemində təsir dairəsi ilə bağlı məsələ kifayət qədər aktuallaşmışdır.

Avropa insan hüquqları Konvensiyasını ratifikasiya edən andan iştirakçı-dövlətlərin qanunverici və hüquq tətbiqi orqanları Avropa Məhkəməsi qərarlarını nəzərə almalı, riayət etməli və icra etməlidirlər. Lakin effektiv icra üçün milli səviyyədə səmərəli və hərəkətli mexanizm zəruridir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsində hüququn icrası onun realizə formalarından biri kimi qiymətləndirilir. Buna görə də, bu işdə hüquq subyektlərinin aktiv şəkildə fəaliyyəti tələb olunur. Bəzi hallarda Avropa Məhkəməsi qərarları hüquq tətbiqi və hüquq tətbiqi aktları vasitəsilə həyata keçirilir.

Nəhayət, Avropa Məhkəməsi qərarlarının realizəsi hüquq yaradıcılığı, norma qəbul edilməsi vasitəsilə baş verə bilər. Belə fəaliyyət Avropa Məhkəməsinin bu və ya digər mövqeyini təsbit edir.

Tədqiqat işinin aktuallığını növbəti prinsipial məsələlərlə də əlaqələndirmək olar. Birincisi, Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər öz qanunvericilikləri və hüquq tətbiqi praktikalarını Konvensiyanın tələblərinə uyğunlaşdırmalıdırlar. İkincisi, Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər, onlardan Avropa Məhkəməsinə edilən şikayətlərin təkrarlanmaması üçün Avropa Məhkəməsi qərarlarını nəzərə almalı və

həmin qərarlarda qeyd edilər tələblərə riayət etməlidirlər.

Tədqiqatı aktuallaşdıran digər bir məsələ şikayətlərinin təkrarlanmamasıdır. Bunun üçün kordinasiya olunmuş mexanizmlər yaradılmalıdır. Belə mexanizmlərin təsis edilməsi isə dövlətlərin işidir. Belə ki, Avropa insan hüquqları Konvensiyasının müdafiə mexanizmində əsas məqamlardan biri odur ki, milli hüquq sistemləri Konvensiya və Protokolların müddələrinin pozulması hallarının aradan qaldırılması üzrə üsul və vasitələri özləri müəyyənləşdirməlidir, Avropa Məhkəməsi isə subsidiarlıq prinsipi əsasında nəzarət funksiyasını həyata keçirir⁴.

Tədqiqat mövzusunun işlənmə dərəcəsi. Son dövrlərdə beynəlxalq məhkəmə orqanı olmaqla Avropa Məhkəməsinin qərarlarının icrası nəzəri və praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən problem olmasına baxmayaraq hüquq doktrinasında birmənalı həll edilməmişdir. Hərçənd, hüquq doktrinasında Avropa Məhkəməsi qərarlarının hüquqi təbiətinə və presedent xarakterinə böyük diqqət ayrılır. Lakin bu qəbildən olan əksər işlər yalnız ümumi planda araşdırılmış, ətraflı təhlil və tədqiqat həyata keçirilməmişdir. Hazırda Avropa Məhkəməsi qərarlarının statusunun müəyyən edilməsi və həmin qərarların icrası sahəsində meydana çıxan problemlər və onların həlli yollarının tədqiq edilməsinə zərurət yaranmışdır.

Tədqiqatın obyektini Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının tətbiqi təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini Avropa Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının icra edilməsi üzrə fəaliyyəti və həmin qərarların realizəsinin normayaradıcılıq və hüquq tətbiqi praktikasına təsiri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının milli hüquq sistemlərində realizəsi mexanizminin araşdırılması və qərarların icrasına mane olan halların və onların həlli yollarının müəyyən etməkdir.

⁴ Peshperova İ. Ju. Actual Issues of Influence of the Decisions of the European Human Rights Court upon the Modern Russian Legislation. Russian Year-book of International Law. 2013, Russian Association of international Law, Russia-neva, 2014, S.Petersburg, p. 119.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması istiqamətində dissertasiya işində aşağıdakı **vəzifələr** müəyyən edilmişdir:

- Avropa Məhkəməsi qərarlarının məzmun və mahiyyətinin, özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərinin tədqiqi;

- Konvensiyada təsbit edilən konkret hüquq və vəzifələrə münasibətdə Avropa Məhkəməsinin hazırladığı hüquqi mövqeyin təhlili;

- Avropa Məhkəməsi qərarlarının Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin, əsasən də Azərbaycanın milli hüquq sistemində təsir imkanlarının üzə çıxarılması;

- Avropa Məhkəməsi qərarlarının ümumi və xüsusi funksiyalarının əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi;

- Presedent olaraq Avropa Məhkəməsi qərarlarının Azərbaycanın milli hüquq sisteminin mənbələrinə daxil edilməsi probleminin araşdırılması;

- İcra təcrübəsinə əsaslanaraq Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası qaydasının araşdırılması;

- Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrasına nəzarət mexanizminin səmərəliliyinin təhlil edilməsi;

- Avropa Məhkəməsi qərarlarının dövlətlərin normayaradıcılıq prosesinə təsir mexanizminin müəyyən edilməsi;

- Azərbaycanda hüquq tətbiq fəaliyyətində Avropa Məhkəməsi qərarlarının realizəsi xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması;

Tədqiqatın nəzəri əsasları. Dissertasiya işinin yazılmasında yerli və əcnəbi hüquqşünas alimlərin-nəzəriyyəçilərin, konstitusionalistlərin, beynəlxalq hüquqşünasların və nüfuzlu vəkillərin: A.Slauer, B.S.Entin, D.V.Afanasyev, D.Feldman, D.J.Harris, Ə.İ.Əliyev, F.G.Yakobs, İ.Kameron, İ.İ.Lukaşuk, Q.Qadjiyev, H.Sauer, K.A.Bekyaşev, K.Helen, K.Evinq, L.H.Hüseynov, L.Qarlitskiy, L.Heifer, M.İ.Kleandrov, M.Kumm, M.N.Marçenko, R.Antropov, R.F.Məmmədov, S.S.Alekseyev, S.V.Boşno, Y.Berestnyov, J.Pradel, J.Polakiyeviç, J.F.Renuççi, V.İ.Anişina, V.D.Zorkin, V.Jacob-Foltzer və s. elmi əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Dissertasiya işi nəzəriyyə və praktikanın qarşılıqlı əlaqəsini, tədqiqatın predmetinin məzmun və formasını əks etdirən dialektik metodlara əsaslanır. Tədqiqat işində ümumi və xüsusi elmi-tədqiqat metodları: tarixi-hüquqi, müqayisəli-

hüquqi, formal-məntiqi, sistem, konkret-sosioloji, statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın normativ bazasını 1950-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası, Avropa insan hüquqları Konvensiyasına Əlavə Protokollar, qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələr, Avropa Şurası Nazirlər Kabinetinin tövsiyələri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, difər dövlətlərin konstitusiya və milli qanunvericilik aktları təşkil edir.

Tədqiqatın empirik bazası qismində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qəbul etdiyi qərarlardan, ayrı-ayrı dövlətlərdə qəbul olunan məhkəmə qərarlarından istifadə edilir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işi Azərbaycan hüquq doktrinasında Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının üzv dövlətlərdə, xüsusilə Azərbaycanda icrası mexanizminin nəzəri və təcrübi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş ilk kompleks tədqiqat işidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyini özündə ehtiva edən aşağıdakı **yeni elmi müddəalar** müdafiəyə təqdim olunur:

1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarları Konvensiyanın ümumi və konkretləşdirilmiş izahlarını özündə birləşdirir; Məhkəmənin qərarları, bir qayda olaraq, mübahisə tərəflərinə ünvanlanır; məcburi xarakter daşıyır; birbaşa proses iştirakçısı olmayan dövlətlər üçün də birbaşa təsirə malikdir.

2. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının hüquqi təbiəti üç əsas xüsusiyyəti özündə ehtiva edir: 1) Məhkəmənin qərarlarındakı hüquqi mövqe normativ xarakter daşıyır; 2) qərarlarda Avropa insan hüquqları Konvensiyası və ona əlavə protokolların təfsiri verilir; 3) Avropa Məhkəməsinin qərarları konkret iş üzrə yekun qərar olduğundan hüquqtətbiqi xarakterinə malikdir.

3. Konkret iş çərçivəsində Konvensiya normalarını təfsir və tətbiq etməklə Avropa Məhkəməsi öz “hüquqi mövqeyi” adlı normativ göstərişlər hazırlayır. Məhz bu vəziyyət Avropa Məhkəməsi qərarlarını hüququn mənbəyi kimi qəbul etməyə imkan verir. Yəni həmin qərarlar təfsir və ya tətbiq aktına deyil, məhkəmə presedentinə çevrilir. Belə ki, “hüquqi mövqey” Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlər üçün vahid hüquqi standartlar müəyyən etməklə presedentlər formasında hüququn

təfsiri və konkretləşdirilməsinin hüdudlarından kənara çıxır. Bu baxımdan Məhkəmənin hüquqi mövqeyi özünəməxsus “kvazinormadır”, hansı ki, özündə Konvensiya normalarının sərbəst interpretasiyasını birləşdirir.

4. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarları beynəlxalq müqaviləyə (Avropa insan hüquqları Konvensiyası və ona əlavə protokollara) əsaslanır və müvafiq olaraq beynəlxalq məhkəmə presedenti hesab olunur. Bu baxımdan həmin qərarların Azərbaycan hüququnun mənbələri sistemində yerini müəyyən edərkən nəzərə alınmalıdır ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarları Avropa insan hüquqları Konvensiyasına münasibətdə törəmə mənbədir.

5. **Azərbaycana münasibətdə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin çıxardığı qərarların təhlili göstərir ki, bu prosesdə qanunvericilik baxımından konkret tənzimləmə mexanizmi zəruridir. Qanunvericilik səviyyəsində icra vəzifəsinin verilməsi, məhkəmə icraçılarna Avropa Məhkəməsi qərarlarının icra edilməsi səlahiyyətinin verilməsi və kompensasiya ödənilməsi prosedurunda dəyişikliklərin edilməsi təklif olunur.**

6. Ayrıca dövlətə ünvanlanmış Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarı çox vaxt qanunvericilikdə məcburi xarakterli dəyişikliklərin edilməsini və ya həmin qanunvericiliyin Avropa Məhkəməsi hüquqi mövqeləri rəhbər tutulmaqla təfsirinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu zərurəti hətta Avropa Məhkəməsi presedentlərinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş birbaşa təsiri də aradan qaldırmır. Lakin bu planda vahid tənzimləmə yoxdur.

7. **AR Konstitusiyasının 148.2, 151 və 12.2-ci maddələri və Avropa Məhkəməsi qərarlarının tətbiqi hədləri məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı Azərbaycan məhkəmələri insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən Avropa Məhkəməsi qərarlarını nəzərə almalıdır.**

8. AR-də Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası praktikasının ümumiləşdirilməsi ölkəmizdə insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sferasında dövlətdaxili mexanizmlərin formalaşdırılması və inkişafında Avropa Məhkəməsinin rolunun artması tendensiyasını zəruri edir. AR Konstitusiya Məhkəməsi konstitusion ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı və digər instansiya

məhkəmələri tərəfindən hüquq tətbiqi aktlarının çıxarılması zamanı Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Hazırkı tədqiqat böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir və onun nəticələrindən gələcəkdə bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Eyni zamanda tədqiqat işində əldə olunan nəticələr normayaradıcılığı və hüquq tətbiq prosesində istifadə oluna bilər. Bu baxımdan tədqiqat işi hakimlər, vəkillər və təcrübədə çalışan hüquqşünaslar, hüquq mühafizə və ədliyyə orqanları işçiləri üçün də əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işindən ali məktəblərdə İnsan hüquqları, Avropa hüququ, Avropa məhkəmə presedenti hüququ, İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Avropa sistemi və s. kimi fənlər üzrə dərslər, dərslər vəsaitləri, o cümlədən tədris-metodik proqramların işlənilməsi üçün hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunda geniş müzakirə edilmiş və əsas müdafiəyə tövsiyə edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin dissertasiyanın mövzusu üzrə AR və Ukrayna Respublikasının nüfuzlu elmi jurnallarında müxtəlif dillərdə dərc etdiyi elmi əsərlərdə, o cümlədən beynəlxalq elmi konfransın materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, özündə 12 paragrafı birləşdirən 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, onun metodoloji və nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim edilən yeni elmi müddəaları və praktik əhəmiyyəti izah edilir, tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası və dissertasiyanın strukturu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil “Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi

qərarlarının məzmunu və dövlətdaxili hüquq sistemində yeri” adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə Avropa Məhkəməsi qərarlarının məzmunu və hüquqi təbiəti, təfsir və tətbiq problemi ilə bağlı məsələlər tədqiq edilir. Qeyd edilir ki, Avropa Konvensiyası əsasında təsis edilən Avropa Məhkəməsi Konvensiyasını tətbiq edir. Məhkəmənin vəzifəsi Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin Konvensiyada əks olunan hüquqlara və onlarla bağlı zəmanətlərə hörmət etməsini təmin etməkdir. Bu iş fərdlər, bəzən isə dövlətlər tərəfindən təqdim edilən şikayətlərə baxılması yolu ilə həyata keçirilir. Əgər Avropa Şurasına üzv olan dövlətin qeyd olunan hüquqlar və onlarla bağlı zəmanətlərdən birini və yaxud bir neçəsini pozduğu müəyyən edilərsə, bu halda Məhkəmə qətnamə çıxarır. Qətnamələrin icrası məcburidir. Konvensiyanı pozan müvafiq dövlətlər onlara əməl etməlidirlər.

Avropa Məhkəməsi, Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətin məhkəmə sistemində münasibətdə, ali kassasiya və ya digər yuxarı instansiya deyil. Onun, dövlət orqanı və ya milli məhkəmələr tərəfindən çıxarılmış hər hansı qərarı ləğv etmək, qanunvericiyə göstərişlər vermək, milli qanunlar və məhkəmə təcrübəsinə mücərrəd nəzarət etmək, hüquqi nəticələrə səbəb olan göstərişlər vermək səlahiyyəti yoxdur. Məhkəmə yalnız konkret şikayətlərə baxır və bunun da məqsədi Konvensiyanın müddələrinin pozulub-pozulmamasının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Lakin məhkəmə maddi və mənəvi ziyanın, həmçinin, udan tərəfin çəkdiyi məhkəmə xərclərinin ödənilməsi məqsədilə ədalətli kompensasiyanın verilməsini qərara ala bilər.

AR-in 25 yanvar 2001-ci il tarixdə Avropa Konvensiyasına qoşulması və bununla da Avropa Məhkəməsinin mütləq yurisdiksiyasının tanınması ilə əlaqədar olaraq milli qanunvericilik sistemi üçün məhkəmənin presedent hüququ böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Müasir dövrdə Avropa Məhkəməsi Konvensiyada təmin olunan insan hüquq və azadlıqlarının məzmunu və mahiyyətinin genişlənməsi şəklində izah edilməsi ilə məşğul olur. İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı işlə bağlı qərar qeyd edilir ki, Konvensiya normalarının yaradıcılığı

təfsiri Avropa Məhkəməsinin vəzifələrinin tərkib hissəsinə daxildir⁵. Bununla belə, istənilən genişləndirici təfsir Avropa Məhkəməsinin səlahiyyət hədləri ilə məhdudlaşmalıdır.

Avropa Məhkəməsi mübahisəyə baxarkən öz qərarında Konvensiya normasının təfsirini verir. Beləcə, Avropa Məhkəməsi həm mübahisə tərəflərinin davranışını, həm də normanın realizəsi qaydasını müəyyənləşdirir. Məhkəmənin qərarının hüquqi məcburiliyini tanımaqla tərəflər gələcəkdə Konvensiya normalarını tətbiq edərkən Məhkəmənin təfsirlərini nəzərə almalı olur. Fikrimizcə, bu hal Avropa Məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilən və birtərəfli hərəkətlə dayandırılmayan normativlik vəziyyəti kimi qiymətləndirilməlidir. Belə olan halda “konstitution təfsir”dən söhbət gedir. AR Konstitusiyaya Məhkəməsi milli qanunvericiliyin izahı zamanı çox vaxt Avropa Məhkəməsi praktikasına müraciət edir.

İkinci yarım fəsildə Avropa Məhkəməsi qərarlarının dövlətdaxili hüquq sistemlərinə təsir imkanları tədqiq edilir. Avropa insan hüquqları Konvensiyası iştirakçı-dövlətlərin hüquq sistemində eyni dərəcədə yer tutmur. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətləri, onların milli qanunvericiliklərində təsir imkanlarına görə növbəti kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Konvensiyanın milli hüquq normaları üzərində prioritet rola malik olduğu dövlətlər (Azərbaycan, Latviya, Ukrayna, Rusiya və s.); 2) Konvensiya normalarının konstitution statusa malik olduğu dövlətlər (Avstriya, İsveçrə və s.); 3) Konvensiya normalarının konstitution norma kimi baxılmadığı dövlətlər (Fransa, Belçika, Lüksemburq, Rumıniya və s.); 4) Konvensiya normalarının adi qanun statusuna malik olduğu dövlətlər (Almaniya, Türkiyə, İtaliya və s.).

Milli hüquq sistemləri tərəfindən Avropa Məhkəməsi qərarlarının qəbul edilməsinin vacib aspekti Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin milli məhkəmələrinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsi Konvensiya normalarının konkret dövlətin milli hüquq sistemində inteqrasiyası səviyyəsindən, həmçinin müvafiq dövlətin hakiminin hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyətindən asılıdır.

Respublikamızda məhkəmələr öz mövqelərini Avropa Məhkəməsi qərarları ilə razılaşıdırırlar, bununla onlar öz qərar və nəticələrini

⁵ Case of Ireland v. the United Kingdom. (Application no. 5310/71). Judgment. Strasbourg. 18 January 1978.

məhkəmləndirir və daha effektiv şəkildə əsaslandırırırlar. Məsələn, 2002-ci ildən 2012-ci ilə qədər olan müddətdə AR Konstitusiyaya Məhkəməsi öz qərarlarında ildə yalnız 2-3 dəfə Avropa Məhkəməsi qərarlarına istinad etmişdirsə, 2012-ci ildə bu rəqəm 10 olmuşdur⁶. Göründüyü kimi, Avropa Məhkəməsinin qərarları Azərbaycan məhkəmələrinin mövqelərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Respublikamızın məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, Avropa Məhkəməsi qərarları Konstitusiyaya Məhkəməsi qərarlarına əhəmiyyətli təsir göstərir. AR Konstitusiyaya Məhkəməsi əksər hallarda öz mövqeyinin məhkəmləndirilməsi üçün Avropa Məhkəməsi qərarlarına istinad edir. AR Konstitusiyaya Məhkəməsi Avropa Məhkəməsi praktikasını ətraflı şəkildə tədqiq etməklə konkret işlərin həllində əlavə arqumentasiya kimi istifadə edir.

Ümumi baxışda Azərbaycan qanunvericiliyində və məhkəmə praktikasında Avropa Konvensiyası və Avropa Məhkəməsi qərarlarının daha çox nəzərə alınması tendensiyası müşahidə olunur. Məhkəmə presedentinin rəsmi qaydada hüququn mənbəyi olmamasına baxmayaraq, Avropa Məhkəməsi qərarlarının milli məhkəmə praktikasına resepsiyası ilə bağlı ciddi problem və ya prinsipial fikir ayrılıqları yoxdur.

Üçüncü yarım fəsildə Avropa Məhkəməsi qərarlarının Azərbaycanın hüquq sistemində təsirinin hüquqi əsasları və hədləri, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi tədqiq olunur.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının dövlətdaxili hüquq sistemində təsirinin hüquqi əsasları Konvensiya normalarında da öz əksini tapmışdır. Konvensiyanın 32-ci maddəsində qeyd edilir ki, Məhkəmənin yurisdiksiyası 33, 34 və 47-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Konvensiyanın və onun Protokollarının şərh və tətbiqinə dair göstərilən bütün məsələlərə şamil edilir. Konkret iş üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası ilə bağlı mübahisəni Məhkəmə özü həll edir. Hazırda Avropanın 47 dövləti və 800 milyondan artıq insan Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası altındadır⁷.

Konvensiyanın 44-cü maddəsinə əsasən Avropa Məhkəməsinin

⁶ www.constcourt.gov.az.

⁷ Əliyev Z. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, “AZSEA” nəşriyyatı, 2012, s. 67.

qərarı qətidir, 46-cı maddədə isə qeyd edilir ki, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər, Məhkəmənin onların tərəf olduqları işlər üzrə yekun qərarına riayət etməyi öhdələrinə götürürlər.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Avropa standartları öz əsas parametrlərinə görə Azərbaycanda tanınan ümumi beynəlxalq standartlardan prinsipial fərqlərə malik deyil. Regional beynəlxalq müqavilə kimi Avropa insan hüquqları Konvensiyasının normaları məzmununa görə insan hüquqlarının müdafiəsi sferasında beynəlxalq hüququn universal prinsip və normalarına oxşardır. Eyni zamanda, həmin normalar AR Konstitusiyası və digər qanunvericilik aktlarının müddəalarına da uyğunluq təşkil edir.

AR Konstitusiyası və Avropa Konvensiyası normaları bir çox oxşarlıqlara malikdir və hüquq sistemində eyni funksiyaları yerinə yetirir. Konstitusiyanın müddəaları daxili hüquqda beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi üçün əsaslı hüquqi baza yaratmışdır.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə təsiri ilə bağlı digər vacib məqam ondan ibarətdir ki, Avropa Məhkəməsinin istənilən qərarı, bir qayda olaraq, onun presedent praktikasına çoxsaylı istinadlar nəzərdə tutur. Çoxsaylı praktika müxtəlif dövlətlərə münasibətdə Məhkəmənin ümumi yanaşmasını özündə təcəssüm etdirir. İnteqrasiyanın müasir səviyyəsi oxşar hüquqi inkişafı müəyyən edir, yəni bir iştirakçı-dövlətin vətəndaşı tərəfindən verilən şikayət ərizəsi digər iştirakçı-dövlətin nümayəndəsi tərəfindən dəstəklənə bilər.

İkinci fəsil “**Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının Azərbaycan hüququnun mənbəyi prizmasından spesifik xüsusiyyətləri**” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci yarımfəsildə Avropa Məhkəməsi qərarlarının ümumi və xüsusi funksiyaları problemi tədqiq edilir.

Ümumiyyətlə, istənilən hüquqi kateqoriyanın funksiyası onun ictimai tələbatını əks etdirir. Avropa Məhkəməsi qərarları, ilk növbədə, ümumi tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirir. Avropa Məhkəməsi qərarlarının digər ümumi funksiyası qoruyucu funksiyadır. Bu funksiyanın mahiyyəti ondadır ki, Avropa Məhkəməsi qərarları Konvensiyada təsbit olunan insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Konkret mübahisəyə baxarkən, Avropa Məhkəməsi

cavabdeh dövlətin ərazisində Konvensiyada təsbit edilən insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyət həyata keçirir.

Avropa Məhkəməsi qərarları xüsusi funksiyalara da malikdir: 1) Konvensiyanın və protokolların təfsiri funksiyası. Konkret mübahisəyə baxarkən, Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın abstrakt normaları ilə onların real şərtləri arasında vasitəçi rolunda çıxış edir. İnsan hüquqları haqqında təsəvvürlərin standartlaşdırılması funksiyası; Ehtimalların formalaşdırılması funksiyası. Avropa Məhkəməsi həmcins davranış qaydaları hazırlamaqla, həm də Konvensiya normalarının vahid şəkildə anlamı yolu ilə Azərbaycan hüquq sisteminin təkmilləşməsinə pozitiv təsir göstərir. Konvensiyanın tətbiqi təcrübəsinin formalaşdırılması funksiyası. Bu funksiya bilavasitə işə baxılması və həlli prosesində realizə olunur. Hər bir iş müəyyən təcrübəni özündə daşıyır, Konvensiya müddəalarının tətbiqi üzrə yeni qanunauyğunluqların anlamına xidmət edir.

2) Qanunvericilik və hüquq tətbiqi praktikasının təkmilləşdirilməsi funksiyası. Məhz məhkəmə fəaliyyəti gedişində yeni və ya dəyişilmiş ictimai münasibətlərin tənzimlənməsini şərtləndirən ehtimallar meydana çıxır. Belə ictimai münasibətlər həyatın dəyişən qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq yeni aktın qəbulunu, köhnənin dəyişdirilməsi və ya ləğvini tələb edir. Orientasiya funksiyası. Bu funksiya hüquq tətbiqi orqanlarının istiqamətləndirici fəaliyyətində hüquqi tənzimləmə mexanizminin normativ əsasının inkişafı üzrə prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini həyata keçirir.

3) Katalizator funksiyası. Bəzi müəlliflərin fikrincə, Avropa Məhkəməsi qərarları dövlətlərin öz qanunvericilik, məhkəmə və digər hüquq tətbiqi praktikalarının, Avropa Məhkəməsi qərarlarından doğan hüquqi siyasətlərinin formalaşdırılması üzrə katalizator rolunda çıxış edir.

4) Preventiv funksiya. Avropa Məhkəməsi praktikasında elə hallar olmuşdur ki, iş üzrə yekun qərarın çıxarılmasına qədər cavabdeh-dövlətin hakimiyyət orqanları qanunvericiliyin dəyişdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirmişlər.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, Ədalət mühakiməsinin təkmilləşdirilməsi; İnformasiya funksiyası; Hüquq düşüncəsinə təsir funksiyası, Hüquqi doktrinanın inkişafı və s. xüsusi funksiyalardır.

İkinci yarım fəsil Avropa Məhkəməsi qərarlarının Azərbaycan hüququnun mənbəyi probleminə həsr olunmuşdur.

Avropa Konvensiyası və ona əlavə edilən protokollara əsaslanmış insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Avropa sisteminin qüvvədə olan mexanizmi bu Konvensiyanın davamı kimi Avropa Məhkəməsi tərəfindən çıxarılan aktların qəbul edilməsini tələb edir. Buradan belə bir sual meydana çıxır – Avropa Məhkəməsinin hansı qərarlarını Avropa Konvensiyasının davamı olaraq Azərbaycanın hüquq sisteminin tərkib hissəsi hesab etmək olar?

Avropa Məhkəməsi qərarını ən ümumi şəkildə hüquqi akt kimi müəyyən etmək olar, həmin hüquqi akt vasitəsilə Məhkəmə öz səlahiyyətlərini realizə edir. Şərti olaraq, bütün Məhkəmə qərarlarını iki qrupa ayırmaq olar: 1) qərarlar (decisions) və 2) qətnamələr (judgments, arrests).

Avropa Məhkəməsi qərarlarla yanaşı, Konvensiya normalarının təfsiri üzrə hüquqi məsələlərlə bağlı məsləhətçi rəylər də verə bilər. Bu məsələlər Avropa insan hüquqları Konvensiyasının 47, 48 və 49-cu maddələri ilə nizama salınır.

Konvensiyanın məsləhət rəyləri adlı 47-ci maddəsinə əsasən Avropa Məhkəməsi Nazirlər Komitəsinin sorğusu ilə Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddələrinin şərhinə dair hüquqi məsələlər üzrə məsləhət rəyləri verə bilər. Belə rəylər nə Konvensiyanın I Bölməsi və ona dair Protokollarda müəyyən edilən hüquq və azadlıqların məzmun və həcmində dair hər hansı məsələyə, nə də Avropa Məhkəməsinin və ya Nazirlər Komitəsinin Konvensiyada nəzərdə tutulan hər hansı müraciətə baxarkən toxunmalı olduğu digər məsələlərə aid olmalıdır. Avropa Məhkəməsinin məsləhət rəyini almaq barədə Nazirlər Komitəsinin qərarı Komitənin iştirak etmək hüququ olan nümayəndələrinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Avropa Məhkəməsi Palatasının (o cümlədən Böyük Palata) qəti qərarları normativlik xüsusiyyətinə malik olduğundan, rəsmi nəşr olduğundan və məcburi xarakter kəsb etdiyindən hüququn mənbələri sisteminə daxil edilə bilər. Sırf prosessual məsələləri tənzimləyən qəraradlar, xüsusi rəylər və məsləhətçi rəylər hüququn mənbələrinə aid edilmir.

Üçüncü yarım fəsildə Avropa Məhkəməsi qərarlarının

Azərbaycan hüququnun mənbələri sisteminə daxil edilməsi şərtləri təhlil edilir. Avropa Məhkəməsi qərarlarının Azərbaycanın hüquq mənbələri sisteminə dəyişməsi üçün qərarların spesifikasiyi ilə əlaqədardır.

Məhkəmə presedentinin Azərbaycan hüquq mənbələri sisteminə daxil edilməsi istiqamətində növbəti maneələr dayanır: a) hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin pozulması; b) Azərbaycan hüquq sisteminin roman-german hüquq ailəsinə aid edilməsi; c) qanunvericilik orqanı ilə ziddiyyətlər; ç) hakimlərin qanuna tabe olması və hakimlərin müstəqilliyi prinsipləri arasında ziddiyyətlər; d) xalqın seçdiyi orqan olmadığından, məhkəmələrin hüquq yaradıcılıq səlahiyyəti olmur.

Avropa Məhkəməsi presedentinin hüququn mənbələri sırasına aid edilməsi isə növbəti arqumentlərlə izah edilə bilər: a) məhkəmə praktikasının normativliyi məhkəmə presedenti doktrinası ilə bağlıdır; b) faktiki olaraq, məhkəmə presedentlərindən istifadənin genişlənməsi; c) məhkəmə presedenti və onun normaları məhkəmələrin səlahiyyətlərinin nəticəsidir; ç) məhkəmə hüquq yaradıcılığı formal xarakter daşıyır və məhkəmələrin hakimiyyət xarakterli səlahiyyətlərinin realizəsi ilə bağlıdır; d) hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin realizəsi onların bərabərliyini ehtiva edir, lakin praktikada qanunverici və icra hakimiyyətləri ümumməcburi normativ-hüquqi aktlar qəbul edə bilsə, məhkəmə hakimiyyəti bu hüquqdan məhrumdur, bu isə hakimiyyətin qolları arasındakı balansını pozur; e) qanunun yoxluğu və ya qeyri-tamлығы ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsindən imtina üçün əsas ola bilməz, bu, məhkəmələri hüquq yaradıcılığı ilə məşğul olmağa təkan verən obyektiv səbəbdir; f) hüquq, qanunvericilik, müqayisəli hüquq, qanunların kolliziyası sahəsində hakimlərin bilik, bacarıq və təcrübəsi həmin qanunları qəbul edən digər hakimiyyət orqanı işçilərindən daha üstün olur.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının Azərbaycan hüququnun mənbəyi olmasının mümkünsüzlüyü barədə fikri əsaslandırmaq fikrimizcə, həm real deyil, həm də düzgün olmazdı. Bir məsələni də qeyd edək ki, AR Ali Məhkəməsinin Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddələrinin və Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında 2006-cı il tarixli Qərarında qeyd edilir ki, AR Avropa Konvensiyasının iştirakçısı və onu 2002-ci ilin aprel ayının 15-də

ratifikasiya etmiş dövlət kimi Konvensiya və onun Protokollarının təfsiri və tətbiqi məsələləri üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyasının məcburiliyini tanıyır. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq, o cümlədən Avropa Məhkəməsinin həmin hüquqların təmininə yönəlmiş qərarlarının icrası qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsidir.

Üçüncü fəsil **“Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının icrası: müqayisəli hüquqi təhlil”** adlanır və üç yarımfəsil özündə birləşdirir.

Birinci yarımfəsilə Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrasının ümumi məsələləri araşdırılır.

Bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Avropa Məhkəməsinə müraciət etmiş ərizəçi hələ müraciətdən öncə Avropa Məhkəməsinin onun üçün hansı faydanı verə biləcəyinə əmin olmalıdır. Məhkəmənin çıxardığı qərarla Konvensiyanın pozuntusu müəyyən edilməklə, cavabdeh dövlətin üzərinə öhdəlik qoyulur ki, yol verilmiş pozuntunu aradan qaldırsın, pozuntunun yol verilməsi nəticəsində dəyən zərəri aradan qaldırsın və pozuntuya qədərki vəziyyəti bərpa etsin (*restitutio in integrum*). Əgər *restitutio in integrum* mümkündürsə, onun həyata keçirilməsinə müvafiq dövlət cavabdehdir. Əgər təcrübədə *restitutio in integrum* mümkün deyilsə, cavabdeh-dövlət qərarın icrası vasitəsinin seçimində sərbəstdir, bir şərtlə ki, həmin vasitələr Məhkəmənin qərarında təsbit olunan müddəalara uyğun olsun.

Avropa Məhkəməsinin, iştirakçı-dövlətin milli hüququna hüquqi təsir imkanı Konvensiyanın “qərarların məcburi qüvvəsi və icrası” adlı 46-cı maddəsinə əsaslanmışdır. Həmin maddədə qeyd edilir ki, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər, Məhkəmənin, onların tərəf olduqları işlər üzrə qəti qərarını icra etməyi öhdələrinə götürürlər. Məhkəmənin qəti qərarı onun icrasına nəzarəti həyata keçirən Nazirlər Komitəsinə göndərilir. Bu funksiyayı yerinə yetirərkən Nazirlər Komitəsi 1976-cı ildə qəbul edilmiş Avropa insan hüquqları Konvensiyasının 54-cü maddəsinin tətbiqi qaydalarını rəhbər tutur.

Hazırda Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrasında, hətta Məhkəməyə edilən müraciətlərin sayında çoxlu artım müşahidə olunur, bu isə həm Avropa Məhkəməsinin işini, müvafiq olaraq, qərarların icrası və icranın effektivliyini zəiflədir.

Qeyd olunmalıdır ki, son illər Avropa Məhkəməsinin fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir, məhkəməyə edilən şikayətlərin sayı həddindən çox olduğundan bu problemin həlli yolları araşdırılır. Belə ki, hazırda məhkəmənin icraatında olan 150 min şikayətə baxmaq üçün 20 il vaxt lazımdır. Hər il isə müxtəlif Avropa dövlətlərindən minlərlə yeni ərizə göndərilir. Bütün şikayətlərin yarısından çoxu yalnız 4 ölkədən - Rusiya, Türkiyə, Ukrayna, Rumıniyadan daxil olur. Azərbaycandan daxil olan ərizələrin sayı isə orta Avropa rəqəmindən 1,3 dəfə azdır. Şikayətlərin 90 faizi Konvensiyaya uyğun olmadığından icraata qəbul edilmir və məhkəmənin iş yükünün əsassız artımı ilə nəticələnir.

İkinci yarımfəsilə Avropa Məhkəməsi qərarlarının Azərbaycan Respublikasında icrası xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Avropa Məhkəməsi öz fəaliyyəti ilə də dövlətin daxili qanunvericiliyinin Konvensiyaya uyğunlaşdırılması istiqamətinə real təsirlər göstərir. Əlbəttə, Avropa Məhkəməsinin hər hansı dövlətdaxili hüquq normasını və ya qanunvericilik aktını ləğv etmək, onlara dəyişiklik etmək və ya digər hakimiyyət tədbirləri həyata keçirmək tələbi ilə çıxış etmək səlahiyyəti yoxdur. Lakin Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər Avropa Məhkəməsinin qərarlarına ciddi yanaşır və öz qanunvericiliklərini Konvensiyaya və Avropa Məhkəməsinin praktikasına uyğunlaşdırmaqda maraqlıdırlar.

AR Ali Məhkəməsinin Plenumu kimi, Avropa Məhkəməsi də qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktının icrası prosesini bütövlükdə həmin iş üzrə məhkəmə prosesinin bir hissəsi hesab edir. Avropa Məhkəməsi “Fridlender Fransaya qarşı” və “Qrişenko Rusiya Federasiyasına qarşı” işlər üzrə qəbul etdiyi qərarlarında xatırladır ki, “Avropa insan hüquqları Konvensiyasının məqsədləri baxımından məhkəmə qərarlarının icrası ədalətli məhkəmə baxışına olan hüququn tərkib hissəsidir. Ona görə də məhkəmə baxışının uzanmasına aid olan prinsiplər həm də məhkəmə qərarlarının icrasının uzanmasına aid olan prinsiplərlə eynidir”.

Azərbaycanın hüquq sistemində problemləli sahələrdən biri məhkəmə qərarlarının icrası məsələsidir. Şəxsin hər hansı məhkəmə aktında nəzərdə tutulan hüququnun dövlət məmurunun vasitəsilə həyata keçirilməsi onun əsas hüquqlarından biridir. Təsədüfi deyil ki, Avropa Məhkəməsi Hornsbi Yunanıstana qarşı işində belə qərara gəlib ki,

Razılığa gələn Dövlətlərin daxili hüquq sistemləri məcburi qüvvəyə malik yekun məhkəmə qərarının tərəflərdən birinin ziyanına olaraq icra olunmadan qalmasına yol versəydi, 6-cı maddə ilə təmin olunan məhkəməyə müraciət hüququ xəyali hüquq olardı. Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna görə, Avropa insan hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsi (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) dinləmədən sonrakı prosedurları, məhkəmə qərarının icrası proseduru da əhatə edir.

2012-ci il mayın 10-a kimi Avropa Məhkəməsi Azərbaycanla bağlı 61 qərar verib. Onlardan 20-də ədalətli məhkəmə araşdırması, 18-də mülkiyyət hüququnun pozulması, 14-də məhkəmə qərarlarının icra olunmamağı ilə bağlı Konvensiyanın maddələrinin pozulması halı tanınıb. 2011-ci ilin sonuna olan məlumata görə isə 51 qərada məhkəmə qərarlarının icra olunmamağı ilə bağlı 12 pozuntu aşkarlanıb.

Üçüncü yarımfəsildə Azərbaycan Respublikasında Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrasına nəzarət məsələləri tədqiq edilir.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir, çünki Avropa Konvensiyası normalarının effektivliyi həmin qərarların icra olunub-olunmamasından asılıdır. Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası dövlətdaxili məhkəmə qərarlarının icrası məsələsindən öz aktuallığına və vacibliyinə görə geri qalmır.

Hazırda Avropa Konvensiyası insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sferasında ən effektiv vasitə hesab olunur. Bu effektivlik təkcə Avropa Məhkəməsi və onun qərarları ilə deyil, həmin qərarların icrasına nəzarəti həyata keçirən mexanizmlər vasitəsilə də təmin olunur. Bununla əlaqədar olaraq, Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrasına nəzarəti həyata keçirən Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin praktikasını xüsusi önəm kəsb edir.

Konvensiyanın 46.1-ci maddəsinə görə, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər, Məhkəmənin onların tərəf olduqları işlər üzrə qəti qərarını icra etməyi öhdələrinə götürürlər. Bu normadan aydın şəkildə görünür ki, Məhkəmənin qərarı məcburi xarakter daşıyır.

Konvensiyanın mövcud olduğu dövr ərzində Nazirlər Komitəsi kompensasiyanın ödənilməsindən başqa, Avropa Məhkəməsi qərarının icrası zamanı dövlətlər tərəfindən növbəti tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzarət edir: a) Konvensiya normasının pozulmasına son

qoyulması və ərizəçi üçün onun bütün neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması; b) gələcəkdə adekvat pozuntuların əhəmiyyətli şəkildə aradan qaldırılması.

Konvensiyanın iştirakçısı olan əksər dövlətlərdə məhkəmələr Konvensiya normalarını Avropa Məhkəməsi qərarlarını nəzərə almaqla tətbiq edir və bununla da həmin qərarlara dövlətdaxili hüquqda birbaşa hüquqi qüvvə verir. Avropa Məhkəməsi qərarlarının belə birbaşa təsiri Konvensiya normalarının yeni pozuntularının qarşısını ala bilər. Bu kateqoriyadan olan dövlətlərdə Məhkəmə qərarlarının nüfuzlu hüquq jurnalları və ya bülletenlərdə nəşri artıq yerli məhkəmələr tərəfindən Avropa Məhkəməsi qərarında göstərilən pozuntu halının bir daha təkrarlanmaması üçün Konvensiya normalarının düzgün tətbiqinə gətirib çıxarır və həmin məhkəmələr öz praktikasında belə halları nəzərə alır.

Dördüncü fəsil **“Azərbaycan Respublikasında Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərarlarının realizəsi mexanizmi”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci yarımfəsildə Avropa Məhkəməsi qərarlarının realizəsi mexanizmi ilə bağlı məsələlər tədqiq olunur.

Həm beynəlxalq, həm də milli hüquqi normaların həqiqi potensialı onların həyata keçirilməsi zamanı üzə çıxır. Hüquq, realizəsi prosesində onun dinamikasını göstərən normalarla özünü büruzə verir.

Avropa Konvensiyasının 46-cı maddəsinə əsasən razılığa gələn yüksək tərəflər, Avropa Məhkəməsinin onların tərəf olduqları işlər üzrə qəti qərarını icra etməyi öhdələrinə götürürlər. Avropa Məhkəməsinin qərarlarının necə icra olunduğunu anlamaq üçün həmin qərarların realizə mexanizmini təhlil və tədqiq etmək zəruridir.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının realizə mexanizmi növbəti məsələləri nəzərdə tutur: 1) konkret qərarı icra etməli olan hüquq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi; 2) bir orqanın digərinə tabeçiliyinin aşkar edilməsi; 3) dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqi statusu və normativ baza; 4) qərarların həyata keçirilməsi metodu və formalarının mövcudluğu; 5) müvafiq qərarların realizəsində hesabatlılıq; 6) prinsiplərin müəyyən edilməsi və onlara riayət edilməsi.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası və Məhkəməyə edilən şikayətlərlə bağlı yenidən Azərbaycan qanunvericiliyinə qaydaraq qeyd etmək istərdik ki, bu sferada müəyyən müsbət addımlar atılsa da, prob-

lemlər hələ də qalmaqdadır, belə ki, cəzaçəkmə müəssisələrində yol verilən səhvlər, yerli məhkəmələrin qərarlarının icrasında ləngimələr və s. bu tip problemlərdəndir. Bu paragrafda qeyd etdiyimiz məsələləri ümumiləşdirərək biz aşağıdakı qənaətə gəlirik.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası ilə bağlı məsələləri tənzimləyən ayrıca normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsi, xüsusilə də həmin aktda Məhkəmə qərarlarının icrası üzrə konkret mexanizmlərin müəyyən edilməsi.

İkinci yarım fəsilə Avropa Məhkəməsi qərarlarının milli orqanların normayaradıcılıq fəaliyyətinə təsiri problemləri araşdırılmışdır.

Avropa Məhkəməsinin qərarları milli orqanların normayaradıcılıq fəaliyyətinə təsirsiz ötürür. İstənilən dövlətin fəaliyyətində normayaradıcılıq mərkəzi yer tutur. Məhz bu fəaliyyət növünün nəticələrini əsas götürərək konkret dövlətdə demokratiya, sivil və mədəni inkişaf səviyyəsi haqqında fikir yürütmək olar. Normayaradıcılıq prosesinin əsasında, bir tərəfdən, daim dəyişən ictimai həyatın tələbləri, digər tərəfdən, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı baza dəyərlərin, dövlət suverenliyinin, milli maraqların və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi dayanır.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının rəsmi şəkildə dərc olunması haqqında qanun layihəsinin Milli Məclisdə müzakirəsi məqsədmüvafiq olardı, belə ki, Avropa Məhkəməsi qərarları yalnız ingilis və fransız dillərində dərc edilir. Respublikamızda Avropa Məhkəməsi qərarları ayrı-ayrı mətbuatda, internetdə dərc edilsə də, bu nəşrlər rəsmi deyil.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası və qanunvericilik təşəbbüsü məsələsində bizim digər bir təklifimiz ondan ibarətdir ki, Avropa Məhkəməsi tərəfindən çıxarılan qərarlar üzrə ödənilməli olan kompensasiyaların miqdarı bildiyimiz kimi hər il artır, büdcə xərclərini bu qədər artırmaqdan, insan hüquqları üzrə Avropa standartlarının yayılması məsələsinə çəkilən xərclərin miqdarını artırmaq daha məqsədmüvafiq olardı, belə olan halda əhalinin Avropa Məhkəməsinə müraciətlərinin sayı da azalmış olar.

Respublikamızda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli

Sərəncamı Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası gedişində həyata keçirilən ümumi xarakterli tədbirlər arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sərəncamın məqsədi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması, hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın və hüquq müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsidir.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının Azərbaycan məhkəmələrinin normayaradıcılıq fəaliyyətinə təsirini pozitiv qiymətləndirmək olar. Lakin qanunverici hakimiyyətin Avropa Məhkəməsi qərarlarından və presedent praktikasında daha çox yararlanmasına şərait yaradılması məqsəduyğun hesab edilir.

Üçüncü yarım fəsilə Avropa Məhkəməsi qərarlarının hüquq tətbiqi praktikasında realizəsi məsələsi tədqiq edilmişdir.

Avropa Konvensiyası və Avropa Məhkəməsi presedentlərinin tətbiqində əsas rol milli ədalət mühakiməsi orqanlarına məxsusdur. Doğurdan da, Avropa Məhkəməsi qərarlarının realizəsi effektivliyi, ilk növbədə, hüquq tətbiqi fəaliyyətindən asılıdır. Hüquq normalarının tətbiqi ilə səlahiyyətləri çərçivəsində dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər məşğul olur. Belə səlahiyyətlər həm milli məhkəmələrə, həm də Avropa Məhkəməsinə məxsusdur.

Avropa Məhkəməsində baxılan mübahisələr artıq dövlətdaxili orqanların baxışından keçmişdir. Ona görə də, hər bir konkret iş üzrə insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlər Avropa Məhkəməsində abstrakt şəkildə baxılmır. Avropa Məhkəməsi həm konkret işin hallarını, həm də tərəflərin sübut və dəlillərini nəzərdən keçirməli olur. Məhkəməyə nəinki problemi araşdırmaq, həmçinin onu həll etmək yükü həvalə olunur.

Məhkəmə baxışı qaydalarına, xüsusilə də subsidiarlıq prinsipinə əsasən şikayətə dövlətdaxili vasitələr tükəndikdən sonra Avropa Məhkəməsində baxıla bilər. Belə çıxır ki, konkret iş üzrə artıq ali məhkəmə instansiyaları öz qərarlarını çıxarmışdır. Beləcə, Avropa Məhkəməsi əksər hallarda həm milli məhkəmələrin qərarları, həm də Konvensiyanın mətni ilə qarşılaşmalı olur, yəni müvafiq məhkəmə qərarının Konvensiyaya uyğun olub-olmaması məsələsinin həlli məqsədilə.

Azərbaycanda ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr Avropa Məhkəməsi qərarlarını (fərdi və ümumi xarakterli tədbirlər) növbəti şəkildə həyata keçirir: a) Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinin tətbiqi, konkret olaraq Ali Məhkəmə vahid məhkəmə praktikasının formalaşması istiqamətində addımlar atır; b) Hər üç instansiyadan olan məhkəmələr yekun qərar qəbul edərkən Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə əsaslanma bilirlər; c) qanunvericilik təşəbbüsü fəaliyyəti – Avropa insan hüquqları standartlarına uyğun qanunvericilik layihələrinin işlənilib-hazırlanması və Milli Məclisə verilməsi; ç) işə yenidən baxılması hallarında konkret hakim tərəfindən Avropa Məhkəməsi qərarının tələblərinin icrası. Sonuncu bənddə qeyd etdiyimiz tədbir fərdi xarakterlidir, əvvəlki ümumi xarakterli tədbirlər kateqoriyasına aiddir.

Azərbaycanda Avropa Məhkəməsi qərarlarının tətbiqi ilə bağlı müəyyən problemlər var – 1) Azərbaycan qanunvericiliyində heç bir normativ-hüquqi aktda birbaşa şəkildə Avropa Məhkəməsi qərarlarının yeri, öhdəlik səviyyəsi, məcburi hüquqi qüvvəsi təsbit edilməmişdir; 2) Azərbaycana münasibətdə çıxarılan və Azərbaycanın iştirakçısı olmadığı məhkəmə qərarlarının tətbiqi və hüquqi qüvvəsi ilə bağlı konkret norma yoxdur; 3) Avropa Məhkəməsi qərarlarının konstitusion normalarla müqayisədə hüquqi qüvvəsi məsələsi; 4) Azərbaycan qanunvericiliyi məhkəmə presedentini rəsmi olaraq hüququn mənbəyi qismində tanımır.

Dissertasiya işinin nəticə hissəsində tədqiqatla əlaqədar əldə edilmiş mühüm təklif və nəticələr qeyd edilmiş, beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq üçün onların nəzəri-praktik əhəmiyyəti ifadə edilmişdir.

Dissertasiya tədqiqatı ilə əlaqədar müəllif tərəfindən aşağıdakı elmi əsərlər çap edilmişdir:

На правах рукописи

БАХРУЗ АБДУРАХМАН ОГЛЫ МАГЕРРАМОВ

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ
РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ**

**Специальность: 5603.01-«Международное право; права
человека»**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по праву**

БАКУ – 2015